

УДК 347.51:346.22

Г.Д. БОЛОТОВА, науковий співробітник
Інститут економіко-правових досліджень НАН України, м. Київ

ДО ПИТАННЯ ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ У ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ

Ключові слова: причинний зв'язок, незаконна (проти-правова) поведінка, збитки, господарсько-правова відповідальність, умови відповідальності, незаконні рішення, дії, бездіяльність суб'єктів владних повноважень.

Розглянуто сутність такої умови настання господарсько-правової відповідальності, як причинний зв'язок між незаконною (протиправою) поведінкою і збитками у спорах про відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб при здійсненні ними повноважень. Проаналізовано теорії причинного зв'язку, наведено окремі приклади з судової практики, що ілюструють наявні проблеми. Запропоновано узагальнити судову практику про встановлення причинного зв'язку у господарських спорах з відшкодування збитків у відповідному інформаційному листі вищих судових інстанцій з метою більш об'єктивного розгляду спорів даної категорії.

Однією з обов'язкових умов настання відповідальності за збитки, що завдані суб'єктам господарювання незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб при здійсненні ними повноважень, а також завданих іншими суб'єктами (контрагентами), є наявність причинного зв'язку між незаконною (протиправою) поведінкою і збитками. Чітке дотримання судами вказаних у законі умов відповідальності є показником законності, гарантією прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, одним із проявів принципу рівності всіх перед законом.

Питання причинного зв'язку як умови відповідальності досліджено в теорії права та галузевих науках з середини XIX ст. У радянській правовій науці причинність досліджували такі вчені, як Т.В. Церетелі, Є.А. Флейшиц, С.Н. Братусь, Л.А. Лунц, В.К. Мамутов і ряд інших видатних вчених-юристів. Зауважимо, що сучасне розуміння окремих аспектів причинного зв'язку висвітлюється у роботах правників, присвячених теоретичним питанням господарсько-правової відповідальності, відшкодуванню збитків, доведенню у господарських спорах.

Разом із тим у спорах про відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання суб'єктами владних повноважень, причинний зв'язок між незаконною (протиправою) поведінкою і збитками залишається малодослідженим питанням, що зумовило **мету даної статті**.

Необхідно підкреслити, що поняття «причинного зв'язку» — це не юридичне поняття. Не випадково в чинному законодавстві визначення відсутнє. У теорії права під причинним зв'язком прийнято розуміти об'єктивно незалежний необхідний зв'язок між явищами, при якому одне явище (причина) передує другому (наслідок) і породжує його. Іншими словами, причинний зв'язок — це такий зв'язок між явищами, коли одне з них (причина) за певних обставин тяг-

не за собою результат (наслідок). Причинний зв'язок — категорія об'єктивна, а значить філософська. Звідси на практиці виникає багато протиріч у зв'язку з визначенням наявності і характеру причинного зв'язку. У силу взаємної залежності явищ у світі один наслідок у багатьох випадках об'єктивно породжується ще й не однією, а багатьма причинами, їх взаємодією. Проте судам так чи інакше доводиться з'ясовувати наявний чи відсутній цей зв'язок, тобто чи є незаконна (протиправна) поведінка суб'єкта владних повноважень причиною шкоди. Звичайно, розглядаючи конкретні справи, суди вимушені абстрагуватися від загального зв'язку явищ у природі й зосереджують свою роботу (увагу) спершу на незаконності (протиправності) поведінки і збитках, а потім — на визначенні того, чи є між ними зв'язок. Адже за його відсутності відповідальність держави виключається.

Безумовно, юридична наука давно пробує віднайти прийнятні критерії для визначення причинного зв'язку. За більш як століття було запропоновано цілий ряд теорій. Найбільш відомі з них такі — теорія необхідної умови, теорія адекватного причинного зв'язку, теорія нерівноцінності умов, теорія прямого і непрямого зв'язку та ряд інших. Аналізуючи їх, С.Ю. Ріпінський дійшов висновку, що жодна з цих теорій «не може претендувати на абсолютну істинність і не є загально визнаною» [1, С. 109]. Цілком зрозуміло, що для встановлення об'єктивного причинного зв'язку всі автори використовують різні суб'єктивні критерії, що і викликає певні проблеми у правозастосуванні й помилки на практиці. На сьогоднішній день тут, як і раніше, існує потреба в більш конкретних критеріях, стандартах, чи принципах, які б дозволяли судам і суб'єктам господарювання ефективніше вирішувати це питання. За сучасних умов в ряді випадків причинний зв'язок обґрунтувати не зовсім просто, а тим більше у відносинах суб'єктів господарювання з суб'єктами владних повноважень. За часів СРСР причинний зв'язок у цих відносинах практично не досліджували через відсутність самого інституту відповідальності держави, а сьогодні в судовій практиці ще немає достатніх даних для узагальнень. Тому судді у ході вирішення цього питання нерідко послуговуються не тією чи іншою теорією, методом, а власними переконаннями. Про це прямо свідчить той факт, що практично всі су-

дові рішення за цією категорією справ містять вказівку типу «позивачем не доведений причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою відповідача і збитками» або, навпаки, що він доведений. Так, ТОВ штату Нью-Йорк «А» звернулося з позовом до об'єднаної державної податкової інспекції про стягнення 10 тис. грн збитків, які виникли в результаті оплати вартості юридичних послуг. Фахівець в галузі права був найнятий для захисту порушеного права Товариства — визнання в суді протиправним повідомлення-рішення податкової інспекції. Окружний адміністративний і апеляційний адміністративний суди визнали вказане рішення протиправним. Проте рішенням господарського суду, куди звернулося Товариство для відшкодування своїх збитків, у задоволенні позову було відмовлено через недоведеність «позивачем наявності безпосереднього причинного зв'язку між діями відповідача і сплатою витрат на правову допомогу». Згодом апеляційний господарський суд, розглядаючи апеляційну скаргу позивача, у своїй постанові вказав: «місцевий господарський суд помилково дійшов висновку про недоведеність наявності безпосереднього причинного зв'язку...» Характерно, що обидва суди ніяк не мотивували своїх висновків [2]. І таких прикладів можна навести немало.

Поверхове ставлення суб'єкта господарювання до обґрунтування даної умови відповідальності досить часто призводить до відмови у задоволенні позовних вимог. Так, ВАТ «Д» (позивачу) був виданий наказ про стягнення з ЗАТ «А» (відповідача) 1660702 грн 72 коп. Позивач звернувся до відділу державної виконавчої служби із заявою про відкриття виконавчого провадження за наказом суду. Наказ суду не був виконаний попри численні порушення виконавчою службою чинного законодавства при здійсненні виконавчого провадження. Ухвалою суду бездіяльність виконавчої служби визнана незаконною. Шкодою в сумі 164409 грн, яка йому завдана, позивач вважає знецінення загального боргу за рік у зв'язку з інфляційними процесами. Сума позову була розрахована позивачем, виходячи з індексу інфляції, що був встановлений на той час.

Позивач повинен був, як вважає суд, належними доказами довести, що наказ суду міг бути виконаний у той період, за який він розрахував збитки. Проте докази наявності коштів у відповідача на банківських рахунках чи

іншого майна для погашення боргу суду не були надані. Навпаки, відділення банку, зокрема, повідомило, що рахунки відповідача були арештовані, а транспортні засоби відповідно до довідки Управління державної автоінспекції — відсутні. За таких обставин суд дійшов висновку, що у позивача була відсутня можливість стягнення у спірному періоді основного боргу і визнав недоведеним факт наявності причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю відповідача зі здійснення виконавчого провадження і шкодою, яка була заподіяна внаслідок інфляційних процесів [3].

Подібних прикладів у судовій практиці також достатньо. Отже, за таких обставин ситуацію з причинним зв'язком не можна вважати задовільною. Як усунути ці проблеми?

На наш погляд, значною мірою їх гостроту можна зняти або суттєво пом'якшити шляхом направлення Вищим господарським судом України інформаційного листа «Про деякі питання встановлення судами причинного зв'язку у господарських спорах про відшкодування збитків». У ньому можна було би запропонувати судам і учасникам господарських відносин для використання ряд відомих у юриспруденції теорій причинного зв'язку, які найбільш прийнятні для господарських спорів. Адже проблема причинного зв'язку полягає сьогодні не у пошуку «основної» чи «головної» теорії (критерію), а у використанні тих із них, які сприяють визначенню необхідних прийомів і способів встановлення причинного зв'язку у тій чи іншій конкретній ситуації. Зокрема, у господарських відносинах, пов'язаних із відшкодуванням збитків, успішно міг би бути використаний метод, запропонований свого часу Т.В. Церетелі — «метод виключення подумки» (мовою оригіналу «метод мысленного исключения»). Сутність методу полягає у тому, що для визначення значимості причинного зв'язку необхідно подумки виключити протиправну дію (бездіяльність) із загального причинного ланцюга. Якщо за умови такого виключення з'ясується, що наслідок (збитки) не настав би або настав би в іншому порядку, ніж це мало місце насправді, то це доводить, що дії особи були однією з необхідних умов наслідку [4, С. 179—180]. Як зазначається в літературі, цей метод не є універсальним, однак він досить простий і разом із тим заснований на науковому фундаменті, що сприяє його викорис-

танням в судовій практиці [1, С. 114]. Даний метод неодноразово був апробований і співробітниками нашого інституту при підготовці наукових експертних висновків, виконаних за дорученням господарських судів. Класичною в цьому плані є справа господарського суду Запорізької області, яка була, згідно з ухвалою судової колегії Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 21.11.2001 р. по справі №02-5/9-4/18 (2/3/40), направлена до Інституту економіко-правових досліджень НАН України для надання експертного висновку щодо правильності розрахунку збитків у вигляді втраченої вигоди. Ця справа наводиться тут, враховуючи те, що немає принципового значення, чи було правопорушення допущено органом державної влади при здійсненні повноважень, чи контрагентом по договору.

Коротка суть справи. Між суб'єктом господарювання «Х» (позивач) і ЗАТ «АвтоЗАЗ-ДЕУ» (відповідач) був укладений дилерський договір, згідно з яким позивач як дилер повинен був забезпечити реалізацію автомобілів виробництва відповідача у південних регіонах України. Позивач стверджував, що відповідач всіяко перешкоджав йому належним чином виконувати зобов'язання за дилерським договором, зокрема шляхом продажу автомобілів через інші фірми на цій же території. Такі дії відповідача він розцінив як порушення його ексклюзивних прав, що і призвело до виникнення у нього збитків у вигляді неодолимого прибутку у сумі 2361133 грн. Ознайомившись з матеріалами справи, експерти інституту дійшли висновку, що: 1) порушення ексклюзивних прав дійсно мало місце і позивач згідно з умовами договору мав право на відшкодування збитків, завданих порушенням цих прав; 2) розрахунок збитків позивач зробив правильно.

Проте, застосувавши метод Т.В. Церетелі, експерти дійшли висновку про відсутність причинного зв'язку між порушенням відповідачем ексклюзивних прав позивача і збитками, які виникли в останнього. Якщо би відповідач не допустив правопорушення, позивач все одно не зміг би отримати вказаний вище прибуток, оскільки окрім договору він не мав для цього відповідної виробничої інфраструктури (виробничих потужностей, штату працівників і організаційних можливостей) для виконання в такому обсязі дилерських зобов'язань. Адекватною є також теорія можливого й дійс-

ного заподіяння збитків. Вона виходить з того, що різні обставини, що викликають результат, відіграють у його настанні неоднакову роль: одні створюють лише можливість (абстрактну або конкретну) його виникнення, інші — перетворюють можливість, що вже виникла, у дійсність. Необхідний для покладання відповідальності причинний зв'язок є в тому випадку, коли протиправна поведінка створює конкретну (реальну) можливість настання результату або перетворює його у дійсність. Абстрактна можливість не здатна викликати настання певного результату сама по собі, без приєднання зовнішніх обставин, що безпосередньо із неї не впливають. Конкретно можливий результат часом не дорівнює тому, що фактично виник (є ширшим) [5, с. 33].

З метою уніфікації практики судів України і ЄС видається можливим використання на практиці й теорії найближчої причини. Зазначена теорія успішно застосовується в Європі і згідно з нею збитки (школа) повинні бути прямим наслідком протиправної (неправомірної) поведінки органу Співтовариства [6, С. 218]. По суті такий підхід узгоджується з теорією прямого і непрямого зв'язку, що давно використовується у нашому праві.

Висновок. Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що прийняття інформаційного листа, про який йшлося вище, сприятиме як більш ґрунтовній підготовці суб'єктами господарювання позовів про відшкодування збитків і відгуків на них з боку відповідачів, так і більш об'єктивному розгляду даної категорії спорів самими судами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Рипинский С.Ю.* Имущественная ответственность государства за вред, причиненный предпринимателям / С.Ю. Рипинский [под науч. ред. К.К. Лебедева]. — СПб: Юридический центр Пресс, 2002. — 229 с.
2. *Постанова* Донецького апеляційного суду у справі № 20/130 від 22.09.2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4889446>
3. *Рішення* господарського суду Донецької області по справі № 7/227 від 10.01.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1309182>
4. *Церетели Т.В.* Причинная связь в уголовном праве. — 2-е изд. / Т.В. Церетели. — М.: Госюриздат, 1963. — 382 с.
5. *Ответственность без вины в гражданском праве*: учеб. пособие. — Воронеж: Изд-во ВВШ МВД РФ, 1997. — 136 с.
6. *Право Европейского Союза. Правовое регулирование торгового оборота: учеб. пособие* / [под ред. В.В. Безбаха, А.Я. Капустина, В.К. Пучинского]. — М.: Зерцало, 1999. — 400 с.

Надійшла 11.06.2015

А.Д. Болотова

Институт экономико-правовых исследований,
НАН Украины, г. Киев

К ВОПРОСУ ПРИЧИНОЙ СВЯЗИ В ХОЗЯЙСТВЕННЫХ СПОРАХ О ВОЗМЕЩЕНИИ УБЫТКОВ

Рассмотрена сущность такого условия наступления хозяйственно-правовой ответственности, как причинная связь между незаконным противоправным поведением и убытками в спорах о возмещении убытков, причиненных субъектам хозяйствования незаконными решениями, действиями или бездействием органов государственной власти, органов местного самоуправления, их должностных, служебных лиц при осуществлении ими полномочий. Проанализированы теории причинной связи, приведены отдельные примеры из судебной практики, которые иллюстрируют существующие проблемы. Предложено обобщить судебную практику об установлении причинной связи в хозяйственных спорах о возмещении убытков в соответствующем информационном письме высших судебных инстанций в целях более объективного рассмотрения споров данной категории.

Ключевые слова: причинная связь, незаконное (противоправное) поведение, убытки, хозяйственно-правовая ответственность, условия ответственности, незаконные решения, действия, бездействие субъектов властных полномочий.

H.D. Bolotova

Institute of Economic and Legal Researches,
of NAS of Ukraine, Kyiv

THE CAUSAL CONNECTIONS' QUESTION IN COMMERCIAL DISPUTES FOR DAMAGES

The essence of such a condition the onset of economic and legal responsibility as a causal link between the unlawful conduct and wrongful loss in disputes for damages caused to economic entities by unlawful decisions, actions or omissions of public authorities, local governments, their officials, public servants in the exercise of authority. Analyzed the theory of causality, are listed some examples of judicial practice, which illustrate the problems. It is proposed to generalize the judicial practice of establishing causation in commercial disputes for damages in the appropriate newsletter higher courts for a more objective consideration of disputes in this category.

Key words: causality, illegal (illegal) behavior, loss of economic and legal responsibility, liability provisions, illegal decisions, actions, inactivity of subjects of power.